

Eskimåernas förhistoria

Eskimå är ett namn som kommer från algonkinindianernas språk. Dessa bodde söder om eskimåerna i Nord-Amerika. Det betyder: "de som äter rått kött". På indianska: "as-keijaumowok". Detta upptogs av de franska nybyggarna i Kanada och förvanskades till: "esquimaux". Så användes det under lång tid i Europa. Det blev senare ersatt av det Danska ordet: "eskimo" och så används det nu. Eskimåerna själva kallar sig: "inuit=människor".

PALEOESKIMÅISK KULTUR

Historien om den mänskliga bosättningen på Grönland, är i själv verket historien om en lång rad av så småningom utdöende kulturer, speciellt jägares, där jaktdjurens uppträdande också bestämmer människornas.

Vid den gamla boplatsen Sermermiut ("boplatsen vid glaciären") i Jakobshvns isfjord på Västgrönland visade sig kulturlagren ligga ostörda och kunde studeras i klar tidsföljd: de äldsta underst, de yngsta överst, skilda åt av sand eller jord som blåst ned över dem. Den bild man här fick av de olika kulturerna och av deras inbördes förhållande, har sedan bekräftats på andra håll. De första kulturerna brukar man benämna "paleoeskimåiska" eller "gammalskimåiska" de är näringsmässigt likställda med senare eskimåiska kulturer.

När man talar om eskimåer tänker man på själva kulturformen som en jägarkultur baserad på arktiska fångstdjur, inte på rasen. Man vet ännu inte vilka dessa paleoeskimåer har varit, men de behöver inte ha varit samma ras, som de nuvarande eskimåerna. Det finns i den paleoeskimåiska kulturtecken som omisskännligt röjer förbindelse med de stenålderskulturer man känner till i Nord-europa från tiden efter istiden. Det verkar alltså ha funnits en sammanhängande jägarkultur runt hela nordpolen, baserad först och främst på renen.

1. INDEPENDENCE I

(Efter boplatsen i Independence fjord uppe i Peary land uppe i Nordöst.)

Omkring 2000 år f. kr. vandrar de in från de Nordamerikanska öarna över Smith-sundet. Därefter följde de Grönlands nordkust. Deras fångstdjur var myskoxe och möjligtvis ren, samt valross och säl. Man tror att det var ett mildare klimat på den tiden. Av redskapsfynden att döma, är Independence I en äldre fas av Sarqaaq-kulturen.

INDEPENDENCE II

1000 år f. kr. kommer Independence II folket, som är en tidigare fas av Dorset-kulturen. Fångstdjur: Myskoxe, ren. Troligen också valross och säl.

SARQAAQ-KULTUREN

Samtidigt med Independence II kulturen kommer Sarqaaq-kulturen till Grönland. De sprider sig efter västkusten neråt. Även östkusten befolkades av dem. Man har hittat fynd vid Scoresbysund på östkusten. Sarqaaq-folket har hundar som lastdjur (?). Hundar med en skulderhöjd på 90 cm. De värmdes upp husen från öppna eldstäder, inte som de senare eskimåerna, från stora tranlampor. Deras huvudsakliga fångstdjur var

HISTORIA

renen, men man jagade även säl och fiskade. Sarqaaq-folket jagade med båge och pil. Husen bestod av en låg torvmur i vilken stänger var nertryckta till en kupol, som täcktes med hudar. Kupolen topp har varit öppen till rök-hål. Husen kunde bli upp till 8 x 8 m. Mitt i huset låg eldstaden, på tre sidor kransad med flata stenar. Stora skärvtenshögar vid eld-

städerna vittnar om kokning med stenar som "doppvärmare". På bägge sidor om eldstaden låg sängarna. Till belysning hade man små runda lampor av sandsten.

Omkring 500 år f. kr. blev klimatet på norra halvklotet kallare och fuktigare, vilket förmodligen blev Sarqaaq-folkets undergång. I varje fall försvinner spåren efter dem. Tills något annat bevisats måste man utgå från att Grönlands kuster ligger folktomma till århundradet för kristi födelse, då klimatet igen blir mera torrt och inbjudande, särskilt för renjägare.

DORSET-KULTUREN

Ännu medan Sarqaaq-folket bodde kvar på Sydgrönland, träffar man på Dorset-folket uppe i nordöstliga hörnet dit också Sarqaaq-folket kom 1000 år tidigare. Detta var vid vår tide-räknings början. Därifrån spred man sig runt hela kusten efterhand som klimatet blev bättre. Man kan fråga sig, hur det kunde vara möjligt att leva däruppe om det inte var möjligt på Sydgrönland, men förklaringen kan vara den, att Grönlands nordligaste del - precis som fallet är i dag - hade ett mycket torrt klimat.

De var renjägare och kan kanske vara identiska

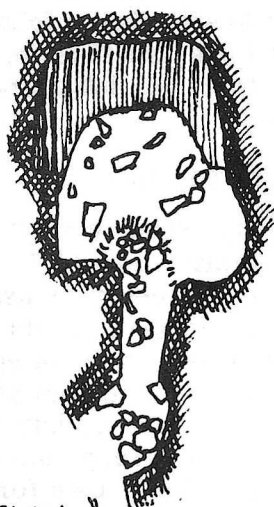
med de senare eskimåiska sägnernas folk: tunit, tunerssuit eller torngit. Man jagade också valross och säl.

Dorset-kulturen hade varken hundar eller kajak. All flyttning och transport skedde till fots. Om vinter har en liten dragsläde använts. Man hade inte båge och pil till renjakten. Djuren blev uppsprungna vid vadställen och nedlagda med spjut.

Dorsethusens grundplan är rektangulär (kanada) och växlade i storlek vid olika tider. I):

I början fanns ingen husgång. Först på 1200-talet verkar Dorset-folket ha lärt fördelarna med den försänkta husgången (köldfälla) av valfångsteskimåerna.

Att döma efter fynd av snöknivar, är Dorset-folket igloons uppfinnare.

GRUNDPLAN ÖVER DORSETHUS FRÅN DÖDEMANSBUKTEN. HUS - RUMMET CA 3 x 2 M. BRITSEN CA 1 M BRED. HUSGÅNGEN MED SÄNK (14-1500-TAL)

NEOESKIMÅERNA THULEKULTUREN

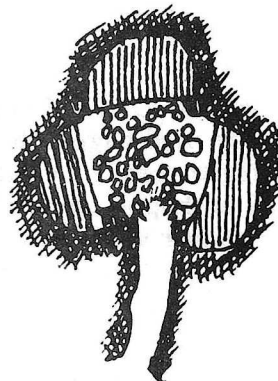
Omkring 900 e. kr. utbreder sig över arktis, från Alaska till Thule ett energiskt och stridslystet valfångarfolk - Thulekulturen. Antingen fördrev eller också assimilerade de Dorset-kulturen, från vilken de otvivelaktigt lärde isfångstteknik vid andningshål och att bygga igloos.

Thulekulturens stora framgång berodde på havsdjursfångst, som bedrevs från kajak och umiak (kinnobåt).

Det viktigaste fångstdjuret, som också gav kulturen dess särprägel, var den 70-100 ton tunga grönlandsvalen. Valfångsten krävde att många

människor koncentrerades till stora boplatser, varvid det utvecklades en samhällsstruktur med en ledare, som i kraft av duglighet och rikedom hade det avgörande ordet.

Thulekulturens äldsta hustyp är (oftast) treklöverformat, där stjälken är husgången.

GRUNDPLAN ÖVER THULE-KULTURENS KLÖVERFORMADE HUS. I KLÖVERBAADEN FANNS BRITSAARNA. GOLVET VAR FLISBELAGT. HUSGÅNGEN MEDSÄNK. Huset var på bredaste stället 5 m.

INUGSUK-KULTUREN

Thulekulturen sprider sig småningom söderut. När den träffar på mera öppet vatten, ändrar kulturen totalt karaktär i det att man lär sig jaga från kajak. Detta sker naturligtvis parallellt med valfångsten. Den betecknas nu Inugsuk-kulturen. Kajaken som fångstredskap utvecklas nu till fulländning. För att kunna jaga i alla slags väder, hade man den s. k. helpälsten (tuilik), en skinnanorak, som snördes fast runt kajaköppning, händer och ansikte. Detta gjorde att man kunde välta med kajaken utan att få in vatten. I vackert väder använde man halvpälsten, ett slags skinnskjorta, som var öppen vid axlarna. Det berättas att en bra kajakman, nästan hellre jagade i storm. Han kunde då komma närmare sitt byte utan att bli upptäckt.

På kajakens däck fanns fångstredskapen fastspända. Dels en harpun som kunde "knäckas" och kvarlämna spetsen i bytet. Harpunen kastades med hjälp av ett kasttrå, för att man skulle få större kraft i kastet. Dels en fångstblåsa som var fäst vid harpunspetsen med en fångstlina. Dels fanns andra redskap för fångsten s. s. kajakstolen, på vilken fångstlinan var upprullad, lanssen, som man dödade sälen med

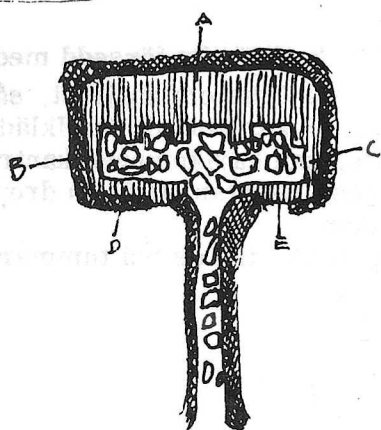
fågelpilar, knivar, samt redskap för sälens transport till land. De djur som förutom sälén jagades från kajak var: valross, vitval och narval.

P.g.a. fångstdjurens spridning över stora områden utvecklades hundsläden. Man transporterade kajaken till iskanten på den. Därifrån jagade man i kajak.

Valfångsten krävde samarbete av många. Valen jagades från umiaker (kvinnebåtar), som var större och kunde ta många människor. Man rodde in mot valen. Harpuneraren stod i fören med harpunen redo. Från harpunspetsen löpte en fångstlina av flätade senor, till tre stycken fångstblåsor, gjorda av hela sälar där håren satt kvar.

Man hade en "grodmansdräkt" gjord av skinn, som man kröp in i genom ett hål iagen, som sedan kunde snöras till. Denna dräkt var uppblåsbar, så att man flöt om man hamnade i det kalla vattnet. När man skulle döda valen hoppade man nämligen upp på den, för att bät-tre komma åt med lanssen. Den döda valen togs sedan på släp efter umiaken. Var det en stor val, kunde man koppla flera umiaker efter varann. Umiakerna rodde av kvinnor (därav namnet). Kvinnorna hade också med sig lappverk ifall båten skulle gå sönder under jakten. Bland de fiskar man fiskade kan nämnas: angmasatter och torsk.

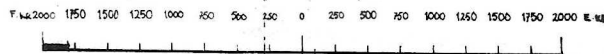
Under 1700-talet förändrades husen. De blev större och flera familjer bodde i dem. Dessa "kollektivhus" har levt kvar ända till våra dagar i isolerade områden. På somrarna, när man jagade, levde man familjevis i tält.

1700-TALSHUSET UTVECKLADES TILL
ETT KOLLEKTIVHUS, DÄR FLERE FA-
MILJER BODDE TILLSAMMANS. HUSEN
KUNDE BLI RÄTT STORA. OVANSTÄNDE
PLAN VISAR ETT HUS PÅ CA 7x4 M.
BERÄKNAT TILL 4 FAM. A. HUVUDBRITS-
DEL. SIDUBRITSAR D & E FÖNSTER-
BRITSAR FÖR GÄSTER. HUSGÅNGEN VAR
FÖRSÄMKT. ANVÄNDES TILL FÖR 25 ÅR
SEDAN.

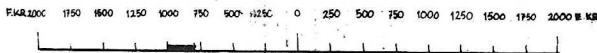
UNGEFÄRLIGA ÅRTAL FÖR DE OLIKA KULTURERNAS EXISTENS PÅ GRÖNLAND

Indipendence I

PALEOESKIMÅER

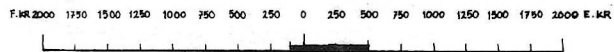
Indipendence II

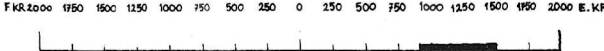
Sargaq

Dorset

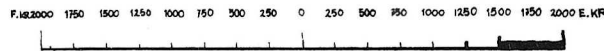

Thule

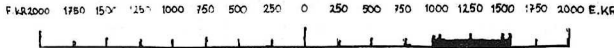

NEOESKIMÅER

Inugsuk

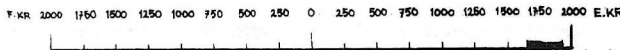

Nordbor

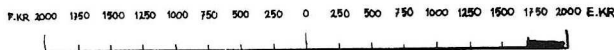

ANDRA KULTURER

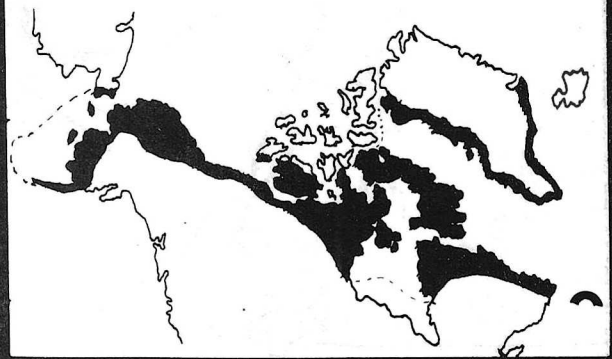
Valfångare

Kolonisation

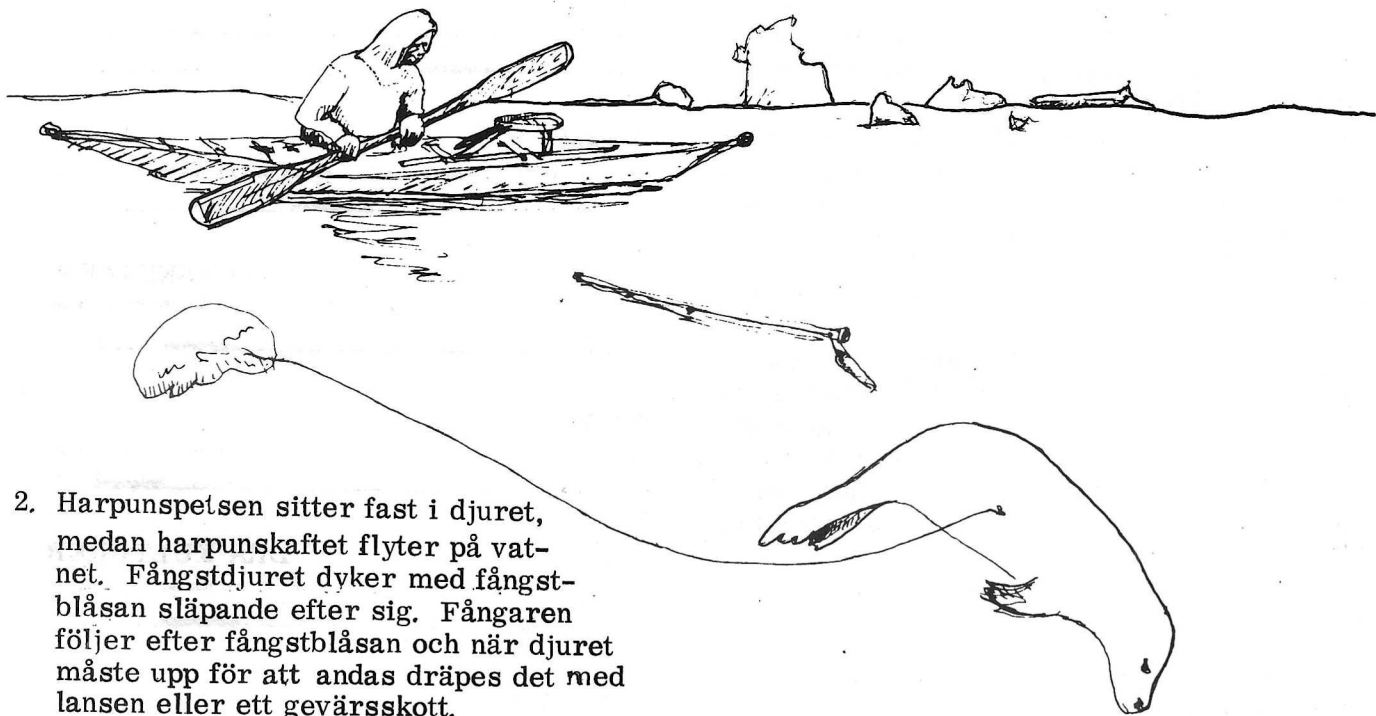
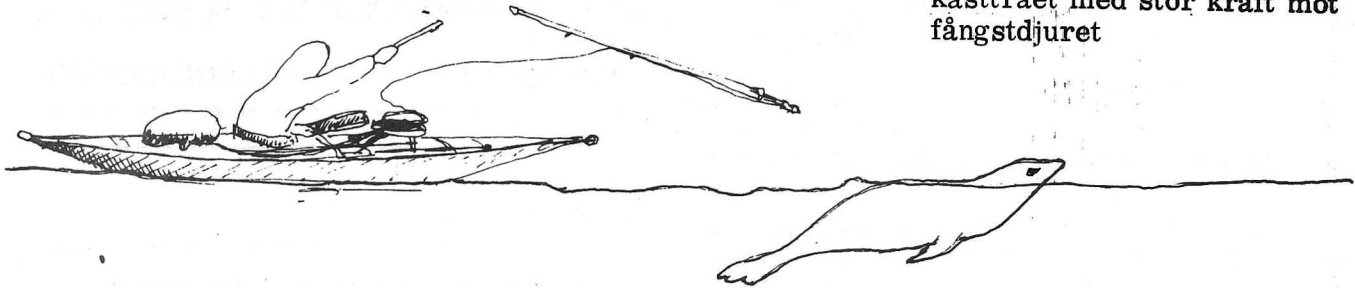

ESKIMÅERNAS UTBREDNING

SÄLFÅNGST FRÅN KAJAK

1. Harpunen kastas med hjälp av kastträet med stor kraft mot fångstdjuret

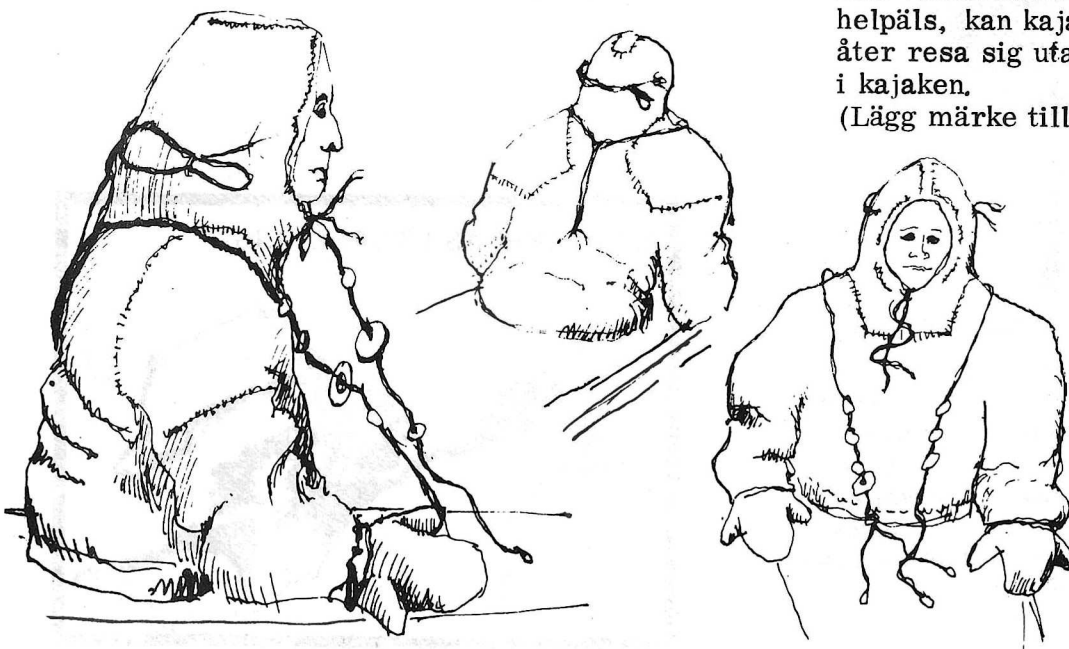

2. Harpunspetsen sitter fast i djuret, medan harpunskäftet flyter på vatnet. Fångstdjuret dyker med fångstblåsan släpande efter sig. Fångaren följer efter fångstblåsan och när djuret måste upp för att andas dräpes det med lansen eller ett gevärsskott.

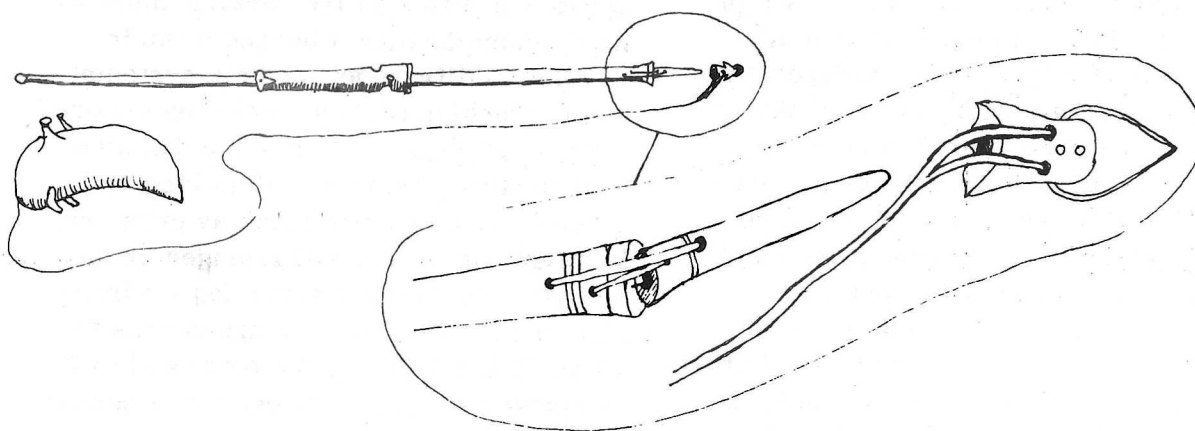
HELPÄLSENS KONSTRUKTION

Helpäls (tuilik), är försedd med hätta, som kan snöras om ansiktet, så att inte vatten kan komma in. Iklädd sin helpäls, kan kajakmannen kantra och åter resa sig utan att få en droppen in i kajaken.

(Lägg märke till de två tummarna.)

FÅNGSTREDSKAP FÖR KAJAK

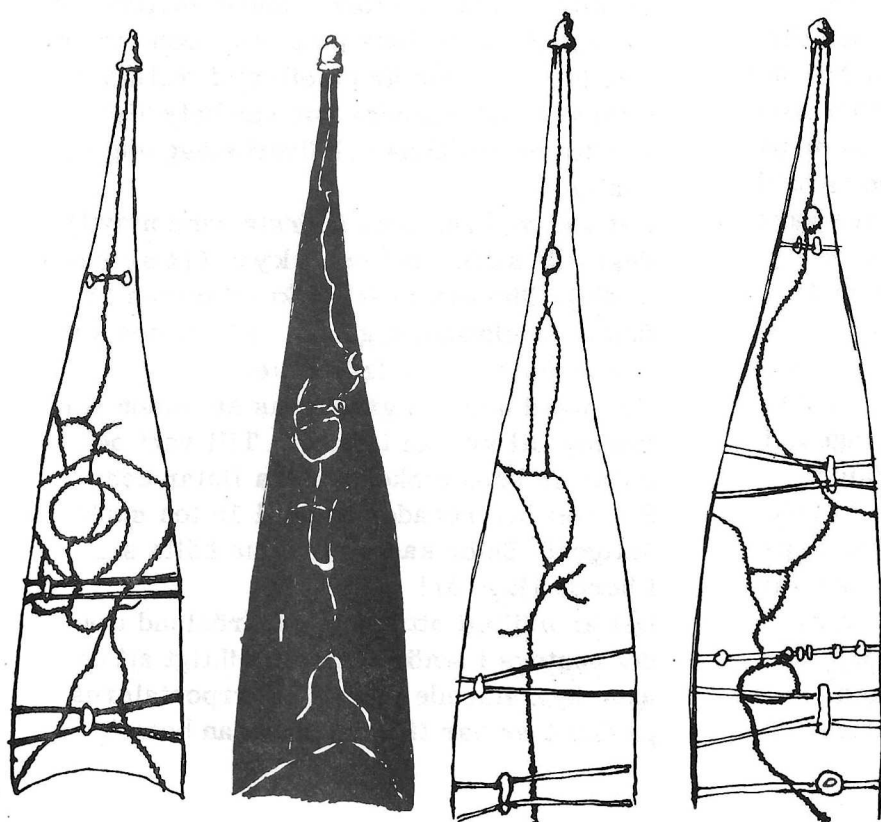
1. Harpun med kastträ och fångstblåsa, samt förstoring av harpunspestens konstruktion.

2. Lans med kastträ

3. Fågelpil (hullingarna mitt på skaftet är till för att döda fågeln om pilen missar.

Olika mönster som kan uppstå när man syr ihop sälskinnet runt kajaken.

(Efter Ossian-Elgström: "Moderna eskimåer")

Guy Holmberg

Delar av bildmaterial och vissa textavsnitt är hämtade ur Bogen om Grönland, Politikens Forlag, 1962

Kan de levande lära av de döda

Det har tidigare i denna rapport (Fristrup) nämnts att man i dag hyser viss oror för jorderosion genom fåraveln på Sydgrönland. Det sydgrönländska jordtäcket är mycket tunt och den endemiska torka som, efter det våldsamma smältvattensflödet på våren, hemsöker Sydgrönlands inre delar, torde ha varit ungefär lika förödande under nordbornas sista århundrade på Grönland.

Klimatet skilde sig under denna tid inte överveldigande mycket från nutidens. Det betyder också att de problem grönländarna möter i dag också måste ha plågat nordborna. Var det kanske rent av en bidragande orsak till nordbornas försvinnande?

I dag söker man undkomma torkans följder genom att bevattna inmarkerna genom sprinklersystem, t ex i Qagssiarssuq och Igaliko. Det är nu känt att nordborna inte bara kände till konstbevattningen utan även kunde använda sig av mycket omfattande tekniska grepp. Knud J. Krogh, museumsinspektör vid Nationalmuséet, berättar därom i Nationalmuséets Arbejdsmark 1974 ("Kunstvanding-hemmeligheden bag Grønlandsbispens hundrede køer"). Krogh visade sommaren 1974 en del av det nyupptäckta systemet för expeditionens arkeologiska grupp.

Biskopsgården Gardhar hade ett väl utvecklat system för konstbevattning. I och för sig var detta bekant tidigare, Poul Nørlund skriver om det i MoG 76 (1929 s 109) men man trodde då att anläggningarna tydde på ett betydligt fuktigare klimat då de användes, det enda möjliga tillloppet ansågs vara den lilla ynkliga bäck som fortfarande flyter genom området, och endast de nedre delarna av systemet hade upptäckts, strax ovanför samhället. Helge Ingstad tycks i sin Landet under Leidarstjernen (1960) s 307 f komma litet närmare sanningen, i det han upptäcker ytterligare en damm ("fjellknaus-dammen") längre upp i systemet. Dagens grönländare har också reagerat på de 400-åriga signalerna: det var i själva verket vid uppförandet av en ny bevattningsanläggning för Igaliko som de större konstruktionerna kom i dagen. Under somrarna 1973-74 undersöktes och

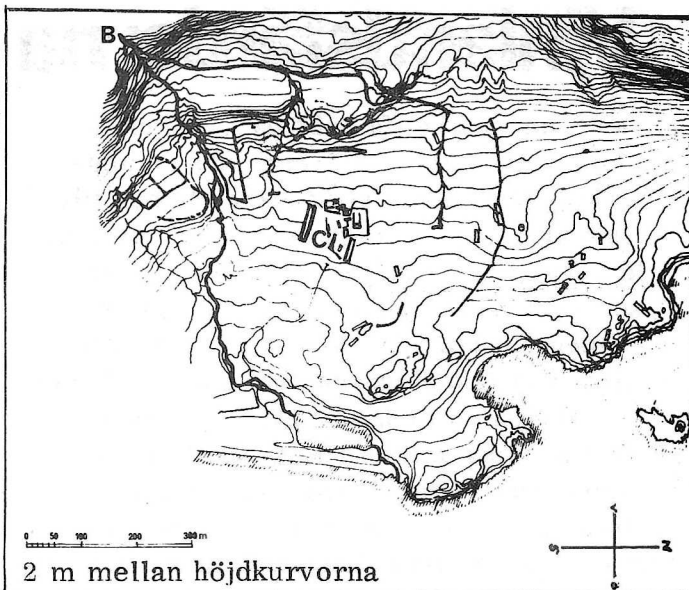
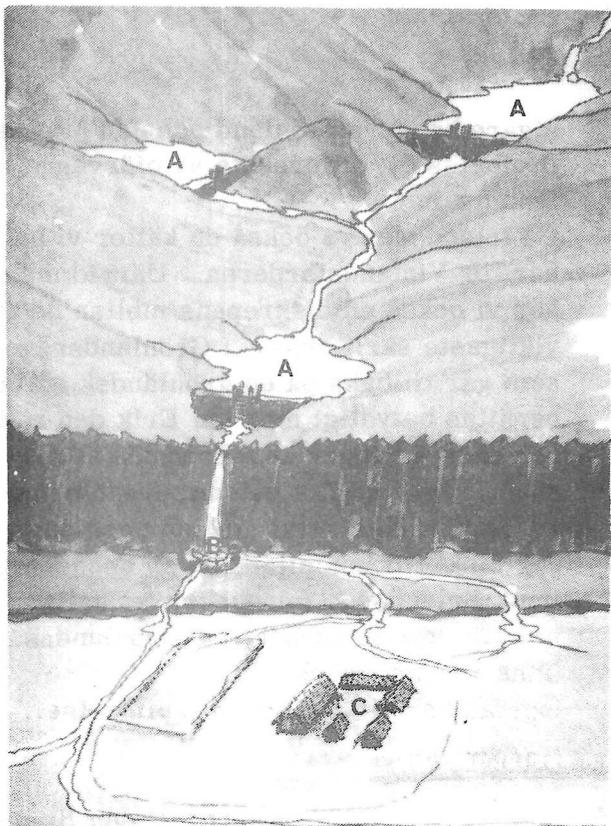
grävdes profiler på tre verkligt imponerande dammar uppe i bergen ovanför Gardhar. (Utseendet på hela systemet ses i förenklad form på teckningen gjord efter Knud Krogh). Den stora dammen A är uppförd genom en 100 m lång vall av sten, jord och stora flak av grästorv. Hemligheten bakom anläggningen är naturligtvis densamma som i dag - vårens rika smältvatten måste magasineras för att ge en kontinuerlig öv errissling av markerna under hela den torra sommaren. På det viset har inmarken, inägorna, kring biskopsgården fått ca 15 hektars konstbevattnad (och noggrant stenrensad) betesmark. Här togs antagligen vinterfodret till kreaturen.

Ett slående ring på Gardhar är kostallarnas storlek. På övriga grönländska gårdar kan i genomsnitt utrymme finnas för ca 10-15 kor. På Gardhar finns båsa för 65 kor i det södra stallet, för 42 i det nordliga. Här finns alltså åtminstone plats för 107 kor, en i medeltid överveldigande stor mängd. Utan den väl skötta inmarken skulle inte denna väldiga mängd kreatur löpande kunnat förses med foder. Frågan är om ens detta tillnärmelsevis har räckt till. Beräkningar tyder på att efter isländska förhållanden mellan 500 kg (och 3 ton behövs per ko) och vinter. Den lägre siffran är emellertid troligare eftersom medeltidens kor var betydligt mindre än nutidens och överbeläggning var vanlig.

Det var mjölken som i första hand utnyttjades: till smör, ost och skyr (jäst surmjölk), förvånansvärt få kreatursben är funna i avskrädeshögarna. Kött dieten kom nästan uteslutande från viltet.

På Island upptogs gårdarnas arrenden och tiondet till kyrkan i smör. Till vart och ett av de båda biskopssätena Hólar och Skálholt levererades upp till 15 ton smör årligen! Smör kan i sur form hålla sig i bortåt tjugo år!

Det är möjligt att också på Grönland tiondet upptogs i smör. Är det riktigt att de ännu kvarstående mäktiga dörrportalerna på Gardhar har tillhört vad man beteck-

Bevattningsanläggningar vid Igaliko.
A Dammar, B Spriddamm, C Biskopsgården
med tunet. Efter Knud J. Krogh.

nat som en tiondelada ("tithes barn" hos Nörlund) då förvarades alltså bl a smör där. Biskopsgården drev emellertid också utrikeshandel, så en försvarlig del av tiondet bör ha bestått av "kapitalvaror" valrossbetar, skinn och hudar, ull och torrfisk.

På Island är konstbevattning känd från lagböckerna Grágas och Jónsbok (Ingstad s 109).

Men det var inte bara kor som mjölkades på Grönland. Får och i viss mån getter har utnyttjats i minst lika hög grad.

Kanske har den tekniska nyheten med konstbevattning införts först på biskopsgården. Det allt torrare klimatet har väl börjat skapa behovet omkring år 1300. I varje fall har den nedslag också på andra håll inom nordbobygden. Det biskopsgården underlydande Dalr N59 (Sigssardlortoq - som besöktes av en mindre grupp ur arkeologerna) har också än i dag utomordentligt välbevarade bevattningsanläggningar, som kartlades 1973.

Troligen har även vid Brattahlíð och andra centralt belägna gårdar i Österbygden konstbevattning förekommit på samma sätt som vid Gardhar. Men läget är sällan lika idealiskt, som vid biskops-

gården.

Vid andra gårdar t ex den stora gården under vattenfallet i mitten av dalgången Qordlortup Itivnera, var vattentillförseln tillräckligt konstant även under sommaren för att egentliga dammar inte skall behöva användas. Vattnet har där av markspåren att döma helt enkelt letts ut över inägorna kring gården. Det vattnet har också säkerligen haft annan funktion. Vid Brattahlíð, som ju är utgrävd, har vatten liksom på Island, letts in direkt i huset, antagligen dels som skydd för eldfaran, dels till allhanda hushållsgöromål. Ingstad påtalar följande möjligheter till konstbevattning även uppe i Västerbygden s 556 ff.

Det gamla bondesamhällets kunskaper om naturprocesserna var starkt utvecklade - även om större samlade aktioner mot naturens krafter inte kom till stånd. Jag behöver kanske bara påminna om de stora vattenledningskomplex ibland med akvedukter över älvarna som uppfördes i övre Norrlands vildmarker under 1700-1800-talet för att vattnet skulle överrissla slåtterängarna och kväva sämre betesvegetation som vitmossa el dyl (Bylund 1956).

Christer Westerdahl